

פרק עשרים ושבעה

"עולם התנ"ך"

בשנת 1922 פרסם פרופסור גרמני פרוטסטנטי, הרמן גונקל שמו, ספר הנושא את השם **אגדות בראשית**. למרות הזמן שחלף מאז ראה הספר אור, הוא נחשב עד היום לאחד החיבורים החשובים והמשפיעים ביותר בחקר התנ"ך. חוקרים הממשיכים את דרך חשיבתו של גונקל עומדים היום בראש המחלקות לתנ"ך באוניברסיטאות החשובות ביותר בארצות הברית, באירופה, בסקנדינביה ובישראל – ודי בנתון זה כדי ללמד על השפעתו של הספר.

בספרו השיטתי והמנומק היטב הוכיח גונקל שכל הכתוב בספר בראשית, שבו מרוכזים מרבית סיפורי המשפחה שבהם עסקנו כאן, אינם יותר מאשר אגדות עממיות שעברו במסירה בעל-פה לאורך תקופה ארוכה, עד שנאספו ונערכו יחד. אגדות בראשית, כך פסק המלומד הגרמני, אמנם יפהפיות, אך הן סיפורי בדים. מיתוסים ולא היסטוריה. הן מעולם לא התרחשו במציאות ולכן לא ניתן ללמוד מהן דבר על תקופת התנ"ך, על התהוותו של עם ישראל ועל ראשית ימיו. דרך חשיבתו של גונקל היתה במידה רבה אבולוציונית. כאבולוציוניסט, הוא טען שאת השלב הגבוה ביותר בסולם ההתפתחות האינטלקטואלית תופס האדם השכלתני, המדעי, שאותו מייצג ההיסטוריון (שבמידה רבה דומה לו עצמו) החי בעידן המודרני. ההיסטוריון, כך טען, הוא אדם שניחן בחשיבה מדעית מסודרת. הוא בעל השכלה רחבה ובקי בפרטי העניין שעליו הוא כותב. ההיסטוריון

עוסק אך ורק בעניינים שהתרחשו במציאות ושלהם חשיבות לאומית וציבורית רחבה. את השלב התחתון בסולם ההתפתחות תופסים הקדמונים שדרך חשיבתם היתה פרימיטיבית. האדם הפרימיטיבי (מונח שגונקל הרבה להשתמש בו) היה חסר השכלה והתייחס אל הסביבה שבה חי בצורה תמימה וחסרת כל תחכום. בניגוד להיסטוריון, הוא כתב אגדות עממיות ולא ספרות היסטורית ומדעית.¹⁰³

גונקל טען שאחד המאפיינים המובהקים של חברה פרימיטיבית, הנמצאת בשלב נמוך של התפתחותה, הוא שהיא מרבה לעסוק בסיפורים חסרי היגיון שלא היו יכולים להתרחש במציאות. מכיוון שהשתמש בספר בראשית לשם הוכחת דבריו, הוא הביא מתוכו עשרות דוגמאות ה"מוכיחות" שסיפורי בראשית הם בלתי אפשריים, ומהן הסיק שכתבו אותם סופרים שעדיין לא הגיעו לדרגת ההתפתחות הדרושה כדי להתייחס למציאות בצורה ריאלית.¹⁰⁴ אחת הראיות, לדבריו, היא הטענה שסיפורי בראשית עוסקים ב"רכילות כפרית, בהתרחשויות ליד השוקת, ליד באר המים וחדר המיטות". האבחנה שעשה גונקל מדויקת. כדבריו, סיפורי המשפחה בספר בראשית (ובכל התנ"ך) אכן עוסקים בחיי יומיום שגרתיים מחיי הבית ובאירועים שהתרחשו בתחום מחנה האוהלים הקטן שבו התגוררו הגיבורים. אף אחד מהם איננו דן באירועים בעלי "חשיבות לאומית וציבורית", ולפיכך ההגדרה שהם אינם יותר מאשר רכילות כפרית איננה חוטאת לאמת.

ראיה נוספת לרמתם הנחותה של סופרי בראשית היא העובדה שכתבו סיפורים קצרים מאוד, לעתים בני פסוקים אחדים בלבד, שהשתמשו בשפה קלה המובנת לילדים, או למבוגרים שרמת התפתחותם היא כשל ילדים. ושוב, גם לטענה הזאת הביא גונקל דוגמאות רבות.

גונקל הראה שבנוסף לכך שספר בראשית עוסק בזוטות ובעניינים שלא היו יכולים להתרחש, בכל הסיפורים משתתפות שתיים או שלוש דמויות, המתוארות באופן שטחי בלבד. אין בו תיאורים מפורטים של הדמויות, והדיאלוגים שמקיימים הגיבורים קצרים מאוד. עולמם הרגשי והנוף שבו חיו, אף הם כמעט שנסתרים מעיני הקורא. הטענה שאלה מאפיינים לספרות ילדים מבליטה את ההבדל שבין יצירה פרימיטיבית, לבין יצירה מפותחת ורצינית הפונה לאנשים מבוגרים ומשכילים.

שלל הראיות שבחן גונקל בספרו, שרק אחדות מהן הצגנו כאן, הביאו אותנו למסקנה שסופרי בראשית באו מחוגים שעדיין לא היו מורגלים בכתיבה, שחסרה להם מסורת כתיבה ארוכת ימים, כמו זו שיש לנו. חסרה להם יכולת הביטוי הדרושה כדי לרדת לנבכי נשמתם של הגיבורים ולתאר בפרוטרוט את עולמם הרגשי. לדבריו, סופרי בראשית עדיין לא היו מסוגלים להתמודד עם יצירה מורכבת, המסתעפת לסיפורי משנה שבהם לוקחים חלק גיבורים רבים, כפי שנהוג ביצירות מפותחות הנכתבות בימינו. שפתם היתה דלה ולכן לא יכלו לתאר את המראה החיצוני של הדמויות שעליהם כתבו ואת הנוף שבו חיו. גונקל לא הסתפק באבחנות מלומדות אלה, וגזר שהסיפורים הקצרים והפשוטים מהווים הוכחה לכך שכושר הקליטה של המאזינים, והדמיון של המספר להמציא סיפורים, היו מוגבלים לחמש-עשרה דקות בלבד. לאחר פרק הזמן הזה, יכולת הריכוז של השומע ודמיונו של המספר התמצו והגיעו לידי רוויה.

בין הדוגמאות המוכיחות את אמיתות הטענה שאגדות בראשית הפרימיטיביות אינן יכולות ללמדנו דבר על ראשית ישראל בתקופת התנ"ך, ישנה אחת שהיא חשובה לנו במיוחד. גונקל, כמו רבים מהחוקרים שחיו לפניו ואחריו, טען בצדק שאגדות בראשית התפתחו בחברה שעדיין לא ידעה קרוא וכתוב. עד שהן הועלו על הכתב, חלפו מאות שנים שבהן הן עברו במסירה בעל-פה מדור לדור. לדבריו, סיפור העובר בעל-פה במשך תקופה ארוכה כל כך, איננו יכול להישמר בצורתו הראשונית, הטהורה. סיפור הנשמר כזיכרון נוטה להשתנות במרוצת הימים. כל מספר מוסיף או גורע משהו מהסיפור ששמע מקודמו, ולפיכך בכל דור גדל הפער בין הסיפור המסופר עכשיו, לבין זה שיצא לדרך מאות שנים קודם לכן. אם לא די בכך, הרי שכל סיפורי המשפחה בתנ"ך, ולא רק אלה שבספר בראשית, התרחשו בתחום הפרט, ואיש מלבד הנוגעים בדבר לא היה עד להם ולא העלה אותם על הכתב ביום התרחשותם. לכן, גם אם בתחילת דרכם היה להם ערך היסטורי כלשהו, הרי שהוא אבד במרוצת השנים שבהן היטלטלו בזיכרונם של בני ישראל.

השתיל הראשון שנטע גונקל הצמיח שורשים עמוקים והפך במרוצת השנים לעץ עבות. דבריו המשכנעים זכו לקריאות הידר

ולמחיאות כפיים סוערות בקרב הקהילה האקדמית, שקיבלה בחום את דבריו. חוקרים רבים התקדמו שלב נוסף וטוענים שכל המסופר בתנ"ך לא היה ולא נברא. האקדמיה מכנה את הקיצוניים שבהם בשם "מכחישי התנ"ך". נכון לשעה זו ניתן לקבוע שגם אם פה ושם נמצא חוקר הסבור שמסקנותיו של גונקל ושל ממשיכיו הרבים הרחיקו לכת, הרי שמדובר בדעת יחיד שאיננה נשמעת, המתמוססת כחופן סוכר שהושלך לתוך מיכל מים רותחים.

אפשר לסכם את הדברים שאמרנו כאן בדרך הציורית החביבה עלי: לדעת מרבית החוקרים הפועלים בחמישים השנים האחרונות, אמינותם ההיסטורית של סיפורי המשפחה בספר בראשית (ובתנ"ך כולו) שקולה לאמינותם של סיפורי המשפחה של כיפה אדומה, סינדרלה, פינוקיו ופופו הרוב החביב. מי שמאמין ששרה, רחל ולאה היו נשים שחיו במציאות, הוא אדם שנשמתו זכה ותמימה כשל ילד קטן. אדם שכזה יכול להאמין על נקלה שפעם אחת, לפני הרבה הרבה שנים, חייתה בארץ רחוקה רחוקה נסיכה קטנה שנישקה צפרדע ירוקה שחבשה כתר מזהב ואחר כך התחתנה איתה. אין כל הבדל.

היות שהטענות שהבאתי לכאן השתרשו במחקר והפכו במרוצת השנים לאמת מוחלטת, אני מבקשת להתייחס אליהן בקצרה. לאחר מכן, נניח אותן בצד ונצלול לעולמם של סופרי התנ"ך. הקושי הראשון שעולה ממסקנתו של גונקל ושל ההולכים בעקבותיו, הוא שלילה מוחלטת בדבר קיומו של האל האחד.

הפסוק הפותח את התנ"ך, "בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ", מבשר לעולם את דבר קיומו של אלוהים, והוא הסיבה היחידה לכך שהתנ"ך הועלה על הכתב. על בסיס פסוק זה ועל בסיסם של הפסוקים הבאים מיד לאחריו, קמה היהדות, שממנה צמחו הנצרות ובשלב מאוחר בהרבה גם האסלאם. על בסיס מילים נצחיות אלו נוצרה ספריית הקודש של שלוש הדתות המונותיאיסטיות. אף חוקר, פיקח ככל שיהיה, לא יכול לנתק את אלוהים מספר בראשית, ולטעון שכל הסיפורים הכתובים בו הם בדותא – אך דבר האל שאותו מבשר הספר הוא אמת. ישנם דברים שהם בלתי ניתנים להפרדה, וזה הראשון שבהם. גונקל, שהיה אדם דתי ואיש הכנסייה, התיימר להוכיח באופן

"מדעי" שכל סיפורי בראשית, ובהם סיפור הבריאה, מעולם לא התרחשו. ברם, ההוכחה שלו שוללת בראש ובראשונה את האל שבו האמין. החוקרים הרבים שהמשיכו את דרכו מעדיפים כמותו להפריך "באופן מדעי" את כל הכתוב בספר בראשית, אך בה בעת לא להפריך "באופן מדעי" את דבר קיומו של האל. אלא שחוקרי התנ"ך, כמו כל איש אקדמיה אחר, מחויבים למסקנות הנובעות מהמחקר שלהם, גם אם הן אינן נוחות להם. אני סבורה שהעובדה שהם בוחרים לעצור בחצי הדרך ולא לומר את דבריהם עד הסוף, נובעת מכך שאמירה ברוח זו תגרור אותם להתמודדות גלויה עם אנשי הדת שאליה הם משתייכים ועם הקהילה שבה הם חיים.

נחזור עתה לטענותיו של גונקל.

הקביעה האומרת ש"כתיבה היסטורית" עוסקת בעניינים לאומיים בעלי חשיבות ציבורית רחבה, ואילו האגדה עוסקת בנושאים מתחום חיי הבית והמשפחה, היא מוזרה ולא נכונה. קביעה שכזו מתארת את האופן שבו פועל איש האקדמיה החי בימינו, ולא מעבר לכך. מכיוון שהתנ"ך לא נכתב כעבודה אקדמית, כללי הכתיבה הנהוגים באוניברסיטה אינם חלים עליו. הטענה שנושאים הלקוחים מתחום חיי הבית, המשפחה והכפר הם אגדה, ואילו כתיבה "היסטורית" עוסקת בעניינים בעלי חשיבות לאומית רחבה, מוחקת במחי יד אחת את סיפור חייה של הינדה, הסבתא שלי, שהיתה רוכלת ענייה שדחפה את עגלתה מכפר לכפר ומכרה מצעים וכלי לבן אחרים כדי לפרנס את ילדיה הרבים. היא מוחקת גם את סיפורו של סבא יצחק שעסק במסחר של גרוטאות ברזל. טענה שכזו מוחקת את סיפורי העבר של כל אחד מאיתנו. היא הופכת את סיפורי המשפחה שלנו לכדוראטא שלא התרחשה במציאות.

לטעמי הקביעה המוזרה ביותר שהשמיע גונקל, היא זו האומרת ש"אגדות בראשית" צמחו בקרב ציבור שעדיין לא הגיע לרמת ההתפתחות הדרושה כדי להבחין בין דמיון לבין מציאות. טענה זו גובלת בעזות מצח. האדם חי חיים מציאותיים. הוא מפרנס את משפחתו, מגדל את ילדיו, מרפא את חוליו, יוצא מדי יום ביומו למרעה וחורש את שדותיו. לא ייתכן שהיה שלב בתולדות האנושות, שבו האדם לא הגיע ל"רמה התפתחותית" הדרושה כדי להבחין בין מה שאפשרי לבין מה שאיננו אפשרי. האדם תמיד הבחין בין מציאות לבין

דמיון, ובה בעת כתב סיפורי אגדה, ואין כל סתירה בין השניים. הטענה שלפיה האגדה מתאפיינת בקוצר יריעה, כדיאלוגים קצרים, במיעוט משתתפים ובתיאור שטחי של הגיבורים, הופכת, לשמחתי, כמה מהסופרים האהובים עלי ביותר להיסטוריונים. לפי הקריטריונים שקבע גונקל לספרות היסטורית, סופרים נפלאים כמו ג'ון רונאלד טולקין וג'יי קיי רולינג, שכתבו יצירות המשתרעות על פני אלפי עמודים, הם למען האמת היסטוריונים! הסופרים האלה תיארו בספריהם עולם מסודר והגיוני שפועל לפי חוקים משל עצמו. בעולמם של ההוביטים והקוסמים התרחשו מאורעות כבירים בעלי חשיבות לאומית עצומה, והעובדה שאנחנו לא מהווים חלק ממנו איננה ערוכה לכך שהוא אינו קיים. הדבר שאני מבקשת לומר כאן, הוא שכתובה היסטורית איננה נקבעת לפי חוקים קשוחים ולפי מספר המילים הכתובות בה. היא יכולה לעסוק בעניינים בעלי חשיבות לאומית ובעניינים מתחום חיי המשפחה. וכשם שאגדות נפלאות נכתבות בימינו, כך כתיבה היסטורית יכולה להיות תוצר של החברה הקדומה. אחת הטענות החשובות של גונקל (ושל חוקרי התנ"ך בכלל) אומרת שמסורת הנשמרת בזיכרון איננה יכולה להישמר לאורך זמן בצורתה הראשונית. השינויים הרבים שהיא עוברת במעלה הדורות הופכים אותה, בסופה של דרך ארוכה, לחסרת כל ערך היסטורי. הטענה הזו נכונה ולא נכונה כאחד.

אין חולק על כך שהזיכרון איננו יכול לשמר במשך מאות שנים את הסיפור המקורי במתכונתו הראשונה, הטהורה. הזיכרון איננו מסוגל לנצור סאגות ארוכות, מורכבות, שדמויות רבות ממלאות בהן תפקיד. הוא לא מסוגל לנצור שיחות ארוכות. יחד עם זאת, הזיכרון ההיסטורי בהחלט יכול לשמר הבזקים מעברו. הוא יכול לשמר סיפורים קצרים, נקודות מבודדות. וכך, גם אם המסכת השלמה של האירוע אבדה, התמצית יכולה להישמר – וכפי שהעיר גונקל בצדק, סיפורי בראשית אכן קצרים מאוד. אחת הסיבות לכך יכולה להיות משום שחלקים נרחבים מהסיפור השלם נשתכחו, ורק רסיסים בודדים ממנו צלחו בשלום את טלטלות הימים ויגיעתם, והגיעו לידי הסופרים שהעלו אותם על הכתב.

קביעה נוספת שהבאנו מבית מדרשו של גונקל, אומרת שמוצאם של סופרי בראשית הוא מחוגים שלא היו מורגלים בכתיבה, ומסיבה זו

השתמשו בשפה פשוטה וכתבו סיפורים קלים להבנה. טענה מחרידה שכזו יכול להשמיע רק אדם המביע דעה לגבי יצירה שנכתבה בשפה שבה הוא איננו שולט כהלכה ואיננו מכיר את עומק רבדיה.

חשוב לדייק כאן: גונקל אמנם נולד וחי כל ימיו בגרמניה, אך הוא ידע עברית. אלא שהעברית שבה השתמש היתה שפת מילון שאותה למד באוניברסיטה ובכנסייה. הוא לא כתב את מחקריו בעברית ולא הרצה לפני תלמידיו בשפה זו. הוא לא חלם בעברית ולא שוחח בה עם אשתו וילדיו. מתוך ספרו עולה בבירור שהוא השתמש בגרסה המתורגמת של התנ"ך מעברית לגרמנית – והדברים האלה מתארים בצורה מדויקת גם את דרך עבודתם של מרבית חוקרי התנ"ך החיים בארצות הברית, באירופה ובסקנדינביה.

מטבע הדברים, חוקר התלוי בתרגום המילולי של התנ"ך לשפתו, מפסיד את החיוניות ואת כל גווני המשמעויות שמאפשרת שפת המקור. לפיכך, ערכה של הביקורת המתייחסת לרמת הכתיבה הנמוכה של סופרי בראשית, שקולה לביקורת שיביע אדם היודע אנגלית בסיסית בלבד על אופן השימוש של שייקספיר בשפה האנגלית. בניגוד גמור לדברים אלה, מעידים חוקרים השולטים היטב בשפת התנ"ך, שספר בראשית, שבו מרוכזים מרבית הסיפורים שעליהם דיברנו כאן, כתוב בשפה נשגבת שהיא קשה מאוד להבנה. ואכן, בפרקים שבהם התעכבנו על קסמה של הכתיבה המקראית, הראינו עד כמה היא מתוחכמת. מכיוון שלא ניתן לתרגם משפה לשפה משחקי מילים וכפלי משמעויות, מפסיד הקורא שאיננו שולט בשפת התנ"ך את הקומות החבויות מתחת לקליפת הסיפור העליונה, שפעמים רבות באמת נראית תמימה.

יש לזכור שהקדמונים, ש"יכולת קליטתם היתה מוגבלת לרבע שעה בלבד", הניחו את הבסיס למתמטיקה ולאסטרונומיה המשמשת אותנו עד היום. הפירמידות, המקדשים והארמונות שנבנו לפני אלפי שנים הם עדות מופלאה ליכולתם של האדריכלים הקדומים לחשב, לתכנן ולהוציא אל הפועל את רעיונותיהם. עשרות אלפי לוחות החומר שנמצאו במזרח הקדום עוסקים בענייני משפט, מדינה, כלכלה, שירה וסיפורת. לשיטתו האבולוציונית של גונקל, התוצר התרבותי העצום הזה – ובכללו התנ"ך – נעשה בידי אנשים פרימיטיביים, שחיו בתקופה שבה המוח האנושי לא הגיע עדיין לרמת ההתפתחות

הדרושה כדי להציב לעצמו משימות המצריכות יותר מחמש-עשרה דקות ריכוז...

הטענה האחרונה שהבאנו מפיו של המלומד הגרמני היא שהקדמונים האמינו באמיתותם המוחלטת של סיפורי התנ"ך. לטענה הזו אין כל הוכחה, והתנ"ך גם איננו אומר שכל הכתוב בו התרחש כלשונו – או בכלל. אמונה היא ערך הנרכש דרך למידה. היא נלמדת בבית ההורים, בבית הספר, בבית הכנסת, בכנסיות, במסגדים ובמנזרים. במסגרות שכאלו, או דומות להן, לימדו אותנו להאמין שכל מילה הכתובה בתנ"ך היא אמת לאמתה ושכל סיפור בו התרחש כלשונו.

ברם, האמת היא שאין לנו מושג אם הסופרים האמינו באמיתותם של הסיפורים שהעלו על הכתב. כל שביכולתנו לומר בוודאות הוא שהם האמינו בקיומו של אל אחד שכרא את העולם ושכוחו הוא אין סופי – ושמסיבה זו כתבו את התנ"ך. פרט לכך, אין ביכולתנו לומר שום דבר החלטי לגבי אמונתם.

התמונה הארכיאולוגית

הגישה האומרת שכל גיבורי בראשית (ורבים אחרים) הם דמויות מהאגדה, זכתה לרוח גבית מצדם של כמה ארכיאולוגים שפרסמו בשנים האחרונות את מסקנותיהם.

למרבה הצער, החפירות הארכיאולוגיות המקיפות שנערכו בארץ ישראל ובמקומות אחרים בעולם לא העלו כל שריד שניתן לשייכו לראשית תקופת התנ"ך. הארכיאולוגים לא מצאו את גן עדן ואת העץ המופלא שמפריו אכלו האיש והאישה הראשונים. הם לא מצאו על הר האררט (תחום ארמניה של ימינו) את התיבה של נוח, ולא מצאו במדבר סיני את סנדליה הבלויים של שרה. שרידי לוחות הברית הראשונים ששבר משה, השרוולים העשויים מעור גדי שתפרה רבקה ליעקב וכותונת הפסים המפורסמת של יוסף – לא נמצאו גם כן. הם לא מצאו דבר.

כלום.

היעדר כל ממצא היכול לאשש ולו אחד מסיפורי המשפחה בתנ"ך, עומד בבסיס התמיכה הקולנית שהשמיעו אותם ארכיאולוגים שמבטלים

לחלוטין את התוקף ההיסטורי של תקופת האבות הראשונים.

לגבי דידם, "לא מצאנו" פירושו: לא התקיים!

הארכיאולוגים שזו דעתם אמרו דברים מיותרים שחבל שהושמעו מלכתחילה. הכלל המכתיב את דרך עבודתו של הארכיאולוג קובע שעליו לבסס את מסקנותיו על סמך מה שמצא, ולא על סמך מה שלא מצא. "לא מצאתי" איננה הוכחה לשום דבר. הוא איננו יכול להוכיח שאירוע מסוים התרחש, או לא התרחש. מה שלא נמצא היום, יכול להתגלות מחר. הוא יכול לרבוץ מתחת לאבן האחת שאותה הוא לא הפך.

לעצם העניין, העובדה שהחפירות הארכיאולוגיות לא העלו כל ממצא היכול לתמוך בסיפורי בראשית, איננה מפתיעה. האוהלים, הבגדים, המנעלים וכל ציוד אישי אחר שהתנ"ך מזכיר, היה עשוי מחומר רך ומתכלה. אם החפצים שבהם השתמשו הגיבורים לא הוטמנו בתוך ארונות אבן או בכדי חרס שנחתמו ונקברו במערות, אזי הם התפוררו ואבדו. אין שום סיכוי שאוהל ארוג משיער עזים, או אדרת עשויה עור כבשה, ישרדו מתחת לשמש הקופחת של המזרח למעלה משלושת אלפים שנה. מכיוון שהאבות הראשונים השתמשו בחפצים שהתכלו עוד בתקופת השימוש בהם, לא ברור מה מלכתחילה הניע את הארכיאולוגים לחפש אחריהם.

נסתכל על דברים אלה מזווית שונה במקצת. החפירות הארכיאולוגיות שנערכו במרכז הארץ חשפו יישובי קבע זעירים מהתקופה שעליה מדבר ספר שופטים, שהיא מאוחרת בשש מאות שנים ויותר מתקופת האבות הראשונים. האבנים הקטנות ששימשו לבניית בתי התושבים נאספו מהשדה – וחזרו אל השדה לאחר שיד הזמן אכלה בהן ורעידות אדמה פיזרו אותן לכל עבר. שרידי הבתים שנחשפו מלמדים על זמנו של היישוב, על מספר תושביו, על גודל המבנים וכיוצא באלה. יחד עם זאת, אין בהם כדי לומר דבר על זהותם של האנשים שהתגוררו בו. אין בהם כדי ללמד על יחסי המשפחה ועל יחסי השכנות שהתקיימו בין הדיירים שהתגוררו בבתים בימים הרחוקים שבהם עמדו על תלם.

כדי להמחיש את דברינו, נניח לרגע אחד שהקהילה האקדמית שינתה דעתה והגיעה למסקנה שאלקנה ונשותיו הם דמויות אמתיות, שהתגוררו באחד מבתי האבן שנחשפו במרכז הארץ. כלום ניתן לזהות בין השרידים את הבית שהשתייך לאלקנה? האם מישהו מעלה על

דעתו שבית שהתפורר לפני למעלה משלושת אלפים שנה יכול להסגיר את זהותם של דייריו ולאשר בכך שדמות זו או אחרת שהתנ"ך מספר עליה אכן חייתה במציאות? האם שכרי כלים העשויים חרס יכולים למסור את שמו של הקדר שיצר אותם, או את שמה של המשפחה שהשתמשה בהם?

לאחדות הדעים האומרת שכל סיפורי המשפחה בתנ"ך הם חסרי תוקף היסטורי ושלא ניתן להוכיח שאי פעם התקיימו, יש חולשה פנימית שממוטטת אותה: כשם שלא ניתן להוכיח את אמיתותם, כך לא ניתן להוכיח שההפך הוא הנכון. ההוכחות המשמשות צד אחד אינן חד-משמעיות, ולכן יכול הצד השני לפרש אותן בצורה הפוכה.

זאת ועוד, הדעה שלפיה כל סיפורי המשפחה הם בסך הכול אגדה קדומה, סותרת דעה אחרת, גורפת באותה מידה, שאותה הצגנו כאן כמה פעמים. בין החוקרים שוררת הסכמה כללית האומרת שסיפורי התנ"ך הם לקט של עשרות חיבורים קצרים שנשתמרו בידי חוגים שונים. ברבות הימים הסיפורים נאספו ונערכו יחד לפי סדר כרונולוגי. למן העת שהסכמנו שעשרות חיבורים מצאו משכן תחת קורת גג אחת, עלינו להביא בחשבון את האפשרות שיש בהם סיפורי אגדה ושיש בהם סיפורים היסטוריים שצלחו בגבורה מאות שנות מסירה בעל-פה. עלינו להביא בחשבון אפשרות שלישית, שלפיה על גבו של סיפור אמתי שהתרחש במציאות הולבשו מרכיבים אגדתיים ותיאולוגיים, שבאו לשרת את תפיסת עולמם של כותבי התנ"ך.

למשל, כל אדם בעל היגיון סביר יטיל ספק באמיתות הסיפור ששרה בת התשעים הרתה לאברהם בן המאה. אך כפי שהראינו, חלקים אחרים בסיפור חייה של אישה חשובה זו בהחלט היו יכולים להתרחש במציאות, ולכן אין לפסוק שהיא דמות מעולם האגדות. ראוי אפוא שנתייחס לסיפורה כאל סיפור שיש בו מן המציאות ומן האגדה גם יחד. באותו אופן לא ניתן להוכיח שהדמויות האחרות שבהן עסקנו כאן חיו במציאות. איש לא הקליט ולא צילם את מה שהתרחש בין יריעות האוהלים. איש לא היה עד לדברים שנאמרו בין רבקה ליצחק, או בין תמר לאמנון. אף אחד מהגיבורים לא כתב יומן ולא תיעד את השיחות שהתנ"ך משמיע בשמו – ואת הדברים האלה, אם כי במילים אחרות וברוח שונה משלנו, השמיע גונקל ומשמיעים ממשיכי דרכו. יחד עם

זאת, למרות שכמעט כל אחד מאיתנו מחזיק בביתו מצלמה ומכשירי הקלטה משוכללים, גם אנחנו לא מצלמים ולא מקליטים שיחות פרטיות הנאמרות בין חדרי המגורים שלנו. גבר ואישה שאינם מבקשים להפוך את יחסיהם לנחלת הכלל, שומרים לעצמם פינות חבויות היטב. ומכאן, כשם שלא ניתן להוכיח את אמיתות הדברים שאמרה רות לבעז בחשכת ליל כחול ואביבי, כך לא ניתן להוכיח ששיחה שהתקיימה היום בבוקר בארבע עיניים אכן התקיימה. מרביתנו נוטים להאמין לדברים שמגיעים לידיעתנו, משום שהם הגיוניים ומתקבלים על דעתנו, ולא משום שיש לנו עדות מוצקה לכך שהתרחשו – והכלל הזה נכון גם לגבי סיפורי התנ"ך. מבחינתנו, גיבורי התנ"ך יכולים להיחשב לדמויות אמתיות, אם הסיפורים הקשורים בהם הגיוניים בעינינו – ומכאן נגזור את הכלל הראשון שיחייב את כל דברינו הבאים. הכלל הקובע לנו אומר שלתוך מגירת האגדות נכניס רק סיפורים בלתי אפשריים, שההיגיון הסביר מסרב לקבלם. ברם, סיפורים העוסקים בעניינים שהיו יכולים להתרחש במציאות השגרתית המוכרת לכל אחד ואחד, יישארו מחוץ למגירת האגדות. הם ייחשבו על ידינו כאמת, אם כי אנו מודים שאין ביכולתנו להוכיח שהם התרחשו אי פעם במציאות.

משפחה וחברה

להסכמות גורפות יש פעמים רבות חולשה פנימית שמכרסמת בהן מבפנים. הן כל כך מוחלטות וכל כך מבוצרות, עד שהן אינן נבחנות מחדש – וזה גם המקרה שלפנינו. בתואנה שכל הגיבורים עד ימיו של דוד (ויש הטוענים שגם לאחריו) הם דמויות מעולם האגדות, פסלה האקדמיה את עדותו של הספר עצמו. אך מדוע פסיקתו של חוקר תנ"ך, או של ארכיאולוג, אמינה יותר מן המסמך שאותו הוא בוחן? האם העובדה שהטקסט העתיק איננו מתמסר לידינו בקלות הופכת אותו למופרך?

נראה כי הגיע הזמן "לצאת מהקופסה" ולפנות לצורת חשיבה חדשה.

החוקרים מסכימים שבתקופת האבות ועוד מאות שנים קודם לכן, הגיעו לארץ כנען קבוצות נוודים עניות שכנו בה את חייהם. חלקם עזבו

את הארץ החמה והמשיכו ללכת למקומות אחרים, מוצלים יותר. חלקם סולקו ממקומם בידי נודדים אחרים שהשתלטו בחוזק יד על אזורי המחיה שלהם. חלקם נעצו ציפורניים באדמה הקשה והסרבנית וניצחו את החום הכבד וכל יד חמדנית שנשלחה לעברם. הנקודה החשובה לנו כאן, היא שכל החוקרים מסכימים שארץ כנען לא היתה ריקה מתושבים בתקופת האבות הראשונים ובתקופת האבות שבאו לאחריהם.

מטבע הדברים הוא שבמקום שבו חיים בני אדם, שם נרקמים סיפורים על בני אדם, על משפחותיהם, על מערכות היחסים שביניהם ועל דרכי אמונתם. סיפורי אנשים הם כמו עצים הצומחים מן האדמה, כמו לוייתנים השוחים במעמקי האוקיינוס, כמו חיות בר הרובצות בסוואנה מתחת לענן יתושים המרחף מעליהן – הם תמיד קשורים לנוף ולאקלים שבו הם מתרחשים. הם תמיד נטועים במקום אחד ולא באחר ומתאימים לימיהם ולא לשום זמן אחר. מן הדברים האלה אנחנו גוזרים את הכלל השני, שלפיו סיפור המקיים קשר נכון עם המקום ועם זמן התרחשותו יכול להיחשב כאמתי, גם אם אין ביכולתנו להוכיח שאכן התרחש במציאות.

נבחן את הדברים האלה.

ספר בראשית צמצם את סיפור מסעם של אברהם ושני מלווייו מאור לארץ כנען לכמה שמות יישובים שדרכם עברו ההולכים. כאשר הנחנו על המפה את נקודות הציון שדרכם עברו, נוכחנו לדעת שהמשפחה צעדה לאורך תוואי הליכה שהיה בשימוש נרחב בעולם הקדום, ולא לאורך מסלול דמיוני וחסר היגיון שמוביל לשום מקום. יתרה מכך, כיוון ההליכה של המשפחה מתאים לתנועות הנדידה של משפחות ושבטים שחיו באותה תקופה, שחלקם הגיעו לארץ כנען. הימלטותם של אברהם ושני מלווייו למצרים, ולימים גם של יעקב ובניו, מתיישבת אף היא עם העובדה שמצרים היתה אסם התבואה של המזרח הקדום, ושאליה נהרו אוכלוסיות שנמלטו מפני הרעב שפקד את ארצותיהם.

מצאנו שהמרחק שאותו עברו השלושה הוא כ-3,500 ק"מ. השאלה שהעסיקה אותנו היתה אם בכלל ניתן לעבור מרחק שכזה בתקופת חיים אחת. כדי לענות על שאלתנו, הבאנו בחשבון כל מרכיב שלדעתנו יכול היה להשפיע על משך המסע. המסקנה שאליה הגענו היתה שלאברהם ולפמלייתו נדרשו כעשרים שנה כדי להשלים מסע

שכזה – ומכאן שזהו מסע שניתן לעשותו בתקופת חיים אחת. זאת ועוד, הסיפור שמוצאם של אברהם ובני משפחתו מאור איננו משרת את האידיאולוגיה של כותבי התנ"ך. לו הפרט הזה היה נשמט מהספר, הקורא לא היה מרגיש בחסרונו. אלא שהזיכרון ההיסטורי של כותבי התנ"ך נמשך אל האזור שליד נהר הפרת, ולכן הם טרחו להזכירו פעמים נוספות: "...בְּעֵבֶר הַנְּהָר [הפרת] יִשְׁבוּ אֲבוֹתֵיכֶם מֵעוֹלָם, תֵּרַח אֲבִי אַבְרָהָם וְאַבְי נָחֹר..." (יהושע כד, ב).

העובדה שהפרטים שציינו כאן עומדים במבחן ההיגיון, אינה הוכחה לכך שאכן התרחשו במציאות. יחד עם זאת, קיימת אפשרות שלידי כותבי התנ"ך הגיע זיכרון קצר ומפורר על אודות מסע אמתי שהתרחש ימים רבים קודם לזמנם. הסופרים הנציחו על הכתב את רסיסי הזיכרון הדהוי, והודות למפעלם השתמר הד קלוש מן הדרמה הגדולה של המסע החשוב ביותר בתולדות העולם המונותאיסטי והגיע לידינו.

נסתכל על הדברים האלה מנקודת מבט מקיפה יותר:

יישובי הקבע הראשונים של האדם קמו ליד מקווי מים. אור וערי הממלכה השכנות לה נבנו בסמוך לפרת ולחידקל, ותושביה הקדומים של מצרים בנו את חייהם לצדי שתי גדות הנילוס, ושם הם מרוכזים גם היום. מכיוון שהתיישבות ליד מקווי מים חוזרת על עצמה בכל זמן ובכל מקום, הרי ודאי שכך היה גם בארץ כנען. דהיינו, בתקופת האבות הראשונים ואלה שבאו לאחריהם, התגוררה מרבית האוכלוסייה באזורים העשירים במקורות המים שבצפון הארץ ובמרכזה. לעומת זאת, באזור הנגב הדרומי והצחיח התגוררו משפחות רועים בודדות שנדרו ממקום מרעה אחד למשנהו (ולכך מסכימים החוקרים). הצילום היישובי הזה עולה בקנה אחד עם סיפור כניסתם של אברהם, ולימים גם של יעקב ובני משפחתו, לארץ כנען.

דיברנו על כך שאברהם ובני חבורתו נכנסו לארץ דרך השער הצפוני, העשיר במים ובכרי מרעה בהשוואה לחלקה הדרומי. אמרנו שהיות ובימי בואם שרר רעב קשה בארץ, האוכלוסייה הוותיקה דחקה אותם דרומה לאזורים הצחיחים של הנגב, לבל ישתמשו בטיפות המים האחרונות שנותרו ברשותה. עתה ביכולתנו להרחיב את הדברים האלה ולומר שלמען האמת, אין זה משנה אם בשנת בואם של אברהם ושני מלווי לארץ כנען שרר רעב, או שהיתה זו שנת שפע. גם אם השלושה

הגיעו אל הארץ המובטחת בשנה שבה השדות חייכו לאיכר והשיבולים התמלאו ונקצרו במועדן, הם היו נדחקים דרומה. המהלך ההתיישבותי מלמד שאוכלוסיית מהגרים קטנה וחלשה המגיעה לארץ זרה, תמיד נדחקה אל אזוריה העניים.¹⁰⁵ מנקודת מבטם של התושבים הוותיקים, המהגר הוא אדם זר החייב לשתות את מימיהם ולרעות את עדריו בשדות המרעה שלהם. כדי שהבאים החדשים לא יתחרו בוותיקים על משאבי הקיום, דוחקים אותם תושבי הארץ הקודמים לאזורים העניים. כך הדבר בימינו – וכך היה גם בעולם הקדום. הנגב, שאליו הגיעו אברהם ושני מלוויו בתום מסעם, היה (ועודנו) האזור הדל ביותר בארץ ישראל במים ובשטחי מרעה. לפיכך, אך הגיוני שהשלושה נדחקו דווקא אליו. מנקודת מבט היסטורית אין שום קושי לקבל את עדות התנ"ך שגם לאחר שובם ממצרים, ההתיישבות בנגב לא היתה חלקה, שהרי האזור לא היה ריק לחלוטין מתושבים. אברהם ושרה שאך אתמול הגיעו, היו חייבים להתחרות ברועים המקומיים על השימוש במקורות המים המצומצמים שעמדו לרשותם ועל כל עלה ירוק. ולכן גם באזור שהיה כמעט ריק מתושבים, נאלץ אברהם, ולימים גם יצחק, להיאבק על מקומו. וכך, גם אם אין ביכולתנו להוכיח את אמיתות הפרקים המספרים על ימיהם של שני האבות האלה באזור הנגב, ביכולתנו לקבוע באופן חד-משמעי שהסיפור על אודות מלחמות הרועים שניהלו על השימוש במי הבורות, הוא תצלום מדויק של מציאות מוכרת ומתמשכת בחלק זה של הארץ.

סיפור בואם של יעקב ובני משפחתו מחרן לארץ כנען משתלב היטב עם הדברים האלה. כזכור, יעקב קנה חלקת אדמה בפאתי שכם שבמרכז הארץ, שאותה עזב לאחר אונס בתו, דינה. ספר בראשית אמנם איננו מגלה מדוע יעקב ביקש להתיישב דווקא במקום זה, אך לנו הדברים ידועים. שכם נמצאת באחד האזורים העשירים במים ובשטחי מרעה, ולכן היתה מקום מגורים אידיאלי למשפחות רועים ולמשפחות איכרים להתיישב בה. התנ"ך איננו מספר שעדריו של יעקב פשטו על מקורות המים ועל שטחי המרעה של תושבי המקום הוותיקים, אך ההנחה שאלה היו פני הדברים מתבקשת מאליה. אין זה מן הנמנע שהתושבים התנגדו לכך שהמשפחה הזרה שאך הגיעה לגבולם, תשאב את מימיהם ותרעה את עדריה בתחום מחייתם. רצונם

של התושבים לגרש את יעקב ומשפחתו יכול להיות הסיבה לכך ששכם אנס את דינה ושבה אותה בביתו, שהרי מעשים שכאלה נעשו, ונעשים, בכל חברה ובכל זמן. אונס דינה יכול להתפרש כהודעה שאיננה משתמעת לשני פנים, שמוטב ליעקב ולבני למשפחתו להסתלק משכם.

אמת הדבר, שלפי ספר בראשית פרשת האונס הסתיימה באופן שונה מזה שאנחנו הצענו. ובכל זאת, יעקב עקר מן המקום ומעולם לא שב לתבוע את האדמה שקנה בכסף מלא. כמו אברהם לפניו, גם הוא הוסיף ללכת דרומה לאזור שבו האוכלוסייה היתה דלילה וענייה מזו שחייתה במרכז הארץ, ושם הצליח לתקוע יתד ולהשתקע.

ספר שופטים וספר שמואל פותחים מסך חדש ומדברים על תקופה שהתרחשה כשש מאות שנים ויותר לאחר זמנם של גיבורי בראשית. התמונה החברתית המבצבצת מהם היא של משפחות איכרים המתגוררות דרך קבע במרכז הארץ, ולא של משפחות רועים קטנות הנודדות באזורים הצחיחים של הארץ. מתוך ספר שופטים ושמואל עולה תמונה של משפחות גדולות, שהתקדמו לאטן לאזורי מחיה טובים יותר. ושוב, גם ההתיישבות במרכז הארץ היתה מלווה במאבק בתושבים הוותיקים. התופעה שלפיה מהגרים מתיישבים תחילה במקומות העניים ביותר, ושלאחר זמן החזקים מביניהם עוברים לאזורי מגורים טובים יותר, חוזרת על עצמה בכל מדינה הקולטת בתוכה אוכלוסייה זרה. היות שמדובר בתהליך מוכר שחוזר על עצמו, אין זה מפתיע שכשש מאות שנים לאחר תקופת האבות הראשונים, מרכז הכובד של היישוב הישראלי עבר מדרום הארץ למרכזה, תוך שהוא כובש לו מקום באזורים שבהם חייתה האוכלוסייה הכנענית הוותיקה.

אפשר להמחיש את הדברים האלה בצורה ציורית בהרבה.

בני המזל שבינינו זכו לגדול על הרומנים הנפלאים ועל סרטי המערב הפרוע, המתארים את קורותיהם של המתיישבים הראשונים שהגיעו מאירופה לארצות הברית של ימינו, ותפסו לעצמם נחלות. המתיישבים הגיעו בכרכרותיהם המפורסמות לאזורים ריקים ולאזורים שהיו מיושבים בידי שבטים אינדיאנים, שהיו האוכלוסייה הוותיקה במקום. הרומנים והסרטים מתארים את מלחמת הקיום של אוכלוסייה ענייה שתקעה יתד במקום חדש, ואת מלחמותיה עם האינדיאנים,

ששלטו מאז ומעולם בשטחים שאליהם חדר עתה האדם הלבן. הספרים והסרטים עוסקים בעלילותיהם של גיבורים מקומיים שהצילו את בני משפחתם מידי בוזזים מקומיים שכאו לשרוד אותם. הם מספרים על חברה כפרית שחייתה ללא מוסדות ממלכתיים שעמדו מעליה, שהצמיחה מתוכה את מנהיגיה המקומיים. מאבקי הקיום שניהלו התושבים החדשים הם מקבילה נאמנה למאבקי הקיום ולמלחמות שניהלו השופטים הלוחמים, שעליהם מספר ספר שופטים, עם האוכלוסייה הכנענית שהתגוררה באזורים שאליהם חדרו. המנהיגות הפנימית שקמה מתוכם היא מקבילה נאמנה לזקנים הנכבדים שלהם חלקנו כאן כבוד רב.

איננו טוענים שהרומנים והסרטים על אודות המתיישבים הלבנים שהגיעו לאמריקה החדשה הם יצירות דוקומנטריות בעלות ערך היסטורי מדויק ונאמן. יחד עם זאת, הם שומרים על חוויה התיישבותית אמתית שהתרחשה במציאות. הם מתארים את קשיי ההתאקלמות של קבוצות זרות, עניות, שכבשו שטחי ארץ שהיו מיושבים בדלילות והפכו אותם לשלהן. אלפי השנים המפרידות בין הראשונים לאחרונים אינן מסתירות את היסודות המקבילים שביניהם, ואת העובדה שלמען האמת מדובר בסיפור התיישבותי אחד שמתגלגל לאורך הדורות.

אפשר להרחיב את הסקירה שערכנו כאן ולהראות שהתמונה החברתית והיישובית שעולה מסיפורי התנ"ך מוכרת, הגיונית ואפשרית. אך אם נעשה כן, נגלוש לנושאים שהספר הזה איננו עוסק בהם. העניין שחשוב לנו להדגיש הוא שדרך התכלית התיאולוגית שלשמה הועלה התנ"ך על הכתב, מסתננת לה תמונה חברתית ויישובית שמתאימה לזמנה ולמקום התרחשותה. התמונה הזו מחזירה אותנו אל הכלל האומר שבמקום שבו חיים אנשים, שם נרקמים סיפורי אנשים – והסיפורים, כמו העצים, צומחים מתוך הקרקע שבה ניטעו. וכך, אף שאין בידינו הוכחה לכך שהסיפורים התקיימו כלשונם, הם מציירים תמונה ריאלית שהיתה יכולה להתרחש, ולכן יכולים להיחשב לאמתיים.

אמת הדבר, שעל סמך פסוקים בודדים שהקדיש התנ"ך לשרה, לרחל ולחנה, אין באפשרותנו להוכיח ששלוש הנשים הללו חיו בזמן מן הזמנים. ייתכן שמקומן הוא באמת על מדף האגדות. ובכל זאת,

סיפור העקרות המאחד את שלוש הנשים, חוצה את אוקיינוס הזמן וחודר כחץ ללב העידן המודרני – ולכן הוא אמתי. זעקתה הנואשת של רחל, "...הִבֵּה לִי בָּנִים וְאִם אֵין, מֵתָה אֲנֹכִי", בקעה מבין אחת מיריעות האוהל השכוחות שהתפוררו זה מכבר והפכו לאבק. אך הזעקה האיומה הזו לא שככה, לא התפזרה עם הרוח היבשה שבאה מן המזרח ולא הפכה לאבק. גם היום, גם ברגע זה, היא מהדהדת מבין הכתלים של המרפאות המשוכללות ביותר לטיפולי פוריות. שרה, רחל וחנוה הן כל אישה שאי פעם נלחמה כדי להרות את הילד שלה. הן כל אישה שמכאוביהן מדממים מתוך בשרה. שלוש הנשים הן כל אישה שלעצבון לבה אין מרפא. וכך, כל עוד זעקתה המרה של רחל תוסיף להדהד באוזנינו, היא תיחשב לאמתית. מבחינתנו אין כל הבדל אם היא בקעה מפיה של אישה שלבשה גלימה בלוייה ומבישה כמו זו שלבשה שרה, או מפיה של אישה הלובשת חליפה יקרה ומחויטת היטב. ההבדל העיקרי בין גיבורות התנ"ך שהתקשו להרות לבין בנותיהן המודרניות, הוא ביחס החברתי אליהן. הראשונות לא יכלו לבסס את מעמדן בבית הגבר שלו נישאו. האחרונות זוכות למבטי חמלה ולדברי ניחומים הממררים את לבן עוד יותר. הראשונות נחשבו לכישלון ולחרפה בעיני עצמן ובעיני החברה שבתוכה חיו – ובנותיהן העצובות החיות בינינו חשות בדיוק את אותו הדבר.

אם לאישה שחייתה בעולם הקדום נמצאה שפחה משל עצמה, כי אז הדבר היחיד שיכלה לעשות כדי להציל את חייה, הוא להשיא את שפחתה לבעלה וליהנות מפירות ההולדה שלה. אחותה המודרנית עוברת במשך שנים טיפולי פוריות מייסרים, ומשההיריון המיוחל לא מגיע – היא פונה לפונדקאות או לאימוץ, או נכנעת מאפיסת כוחות ומייאוש. וכך, גם אם תעודות הזהות של שרה, רחל וחנוה אינן מונחת בדינו, די בכך שסיפורן מתגלגל בכל זמן, בכל כפר ובכל עיר כדי לקבוע שהוא אפשרי. העובדה שחברו לסיפוריהן מרכיבים אגדתיים איננה מוחקת את היסוד הריאלי שבהם, ולכן לא נציב את סיפורן על מדף ספרי האגדות.

ספר במדבר מספר על חמש בנותיו של צלפחד שפנו למשה וביקשו שיכיר בזכותן לרשת את הנחלה שאותה היה אמור אביהן לקבל, לו היה בין החיים. הנוהג שלפיו בת איננה יורשת את אביה התקיים בכל

העולם הקדום (וכמעט עד ימינו), ויצר מצב שכבית שבו נולדו רק בנות לא היה יורש. מכיוון שמדובר בתופעה שכיחה, החברה היתה חייבת להמציא לה פתרון מסודר שלפיו ינהגו כל הדורות הבאים. הפתרון שמציע ספר במדבר מאפשר לכת לרשת את אביה, וכה בעת שומר שכדרך המסורת הנחלה שתירש תישאר בחזקת המשפחה. ההיגיון החברתי וההיסטורי העומד בבסיס הדברים האלה מבטיח שגם סיפורן של בנות צלפחד יישאר מחוץ למגירת האגדות.

נחזור בפעם האחרונה לטענה שכל סיפורי המשפחה בתנ"ך, ובמיוחד אלה שבספר בראשית, הם אגדה ומשוללי כל בסיס עובדתי. מרחק השנים והיעדר כל ממצא ארכיאולוגי התומך באמיתותם, הופכים את התנ"ך למקור היחיד המספר על אודות תקופה שלמה, ועל אודות חיים שלמים שהתרחשו בנקודה אחת על פני הגלובוס. זהו מצב בעייתי המשאיר אותנו עם עדות עצמית של ספר שמרבית הסיפורים בו עברו בעל-פה במשך מאות שנים עד שהועלו לראשונה על הכתב. לאחר שכבר נכתבו, הם הוסיפו לעבור במשך מאות שנים נוספות העתקות חוזרות ונשנות עד שהגיעו לידינו. המהימנות ההיסטורית של סיפורים שכאלה מבטיחה ששום בית משפט המבקש להגיע לחקר האמת כהווייתה לא יוכל להסתמך על עדותם. ייתכן שככלות הכול צדק גונקל, וצודקים החוקרים הרבים ההולכים אחריו, שטוענים שכל סיפורי המשפחה אינם יותר מאשר לקט אגדות עממיות קדומות.

אנחנו לעולם לא נוכל להוכיח אחרת.

התשובה שלנו למקטרגים היא שגם אם טענותיהם רציניות, אין בהן משום הוכחה גורפת שהעדויות שמוסר התנ"ך מופרכת. כפי שהראינו כאן, רבים מסיפורי המשפחה הם אפשריים ויכלו להתרחש במציאות. העובדה שנוספו להם מרכיבים מגמתיים ואגדתיים המטשטשים את התמונה הראשונית, איננה מוחקת את העובדה שהבסיס הריאלי שלהם שמור. כאשר אנחנו מחברים אלה אל אלה את הפרטים שיכלו להתרחש במציאות, מתקבלת תמונה טובה למדי של חברה שחייתה, נשמה ותפקדה. חברה נושמת היא חברה שכותבת סיפורים היסטוריים וסיפורי אגדה. היא כותבת דברי שירה, כמו השירה הנהדרת שבספר תהלים. היא כותבת יצירות פילוסופיות מעמיקות ונועזות, כמו אלה שבספר איוב ובספר קהלת. חברה נושמת כותבת על כל תחום ועל כל

נושא העומד בראש סדר יומה. וכך, גם אם אף אחד ממגוון העניינים הרחב שהתנ"ך עוסק בהם איננו ודאי באופן מוחלט, התמונה הכללית שמתקבלת מהפרטים, מתאימה לזמנה ולמקום התרחשותה. המהלך ההיסטורי והחברתי העולה מהם איננו מתערער על ידי הפרטים האגדתיים ששובצו בסיפורים, ולכן אין זה מן הנמנע שהוא התרחש – שהתנ"ך היה באמת.

סופרי התנ"ך

השאלה מי היו סופרי התנ"ך חגגה מכבר את יום הולדתה האלף וחמש מאות, וכנראה אפילו כמה מאות ימי הולדת נוספים שלגביהם יש לנו רק רמזים מעורפלים. חכמי התלמוד שחיו בכבל במאות הראשונות לספירת הנוצרים הציעו פתרון לשאלה זו, והתשובה שנתנו יצאה מנקודת מבט דתית, אורתודוקסית. לשיטתם, את מרבית ספרי התנ"ך כתבו הגיבורים עצמם, והמסורת שקבעו חכמי התלמוד מקובלת עד היום על הציבור הדתי, יהודים ונוצרים כאחד.¹⁰⁶ לדברי החכמים, אלוהים עצמו הוא שהכתיב למשה את חמשת ספרי התורה, למעט שמונת הפסוקים האחרונים שבספר דברים, המתארים את רגעי חייו האחרונים של המנהיג הישיש. לפי אותה מסורת, משה כתב גם את ספר איוב. יהושע כתב את הספר הקרוי על שמו, ואת שמונת הפסוקים האחרונים שבספר דברים. שמואל כתב את ספר שופטים, את מגילת רות ואת הספר הנקרא על שמו. דוד ועשרה חכמים שסייעו בידו כתב את ספר תהלים וכך הלאה.¹⁰⁷

התשובה שנתנו החכמים לא הניחה את דעתה של הקהילה האקדמית. החוקרים טוענים שהתנ"ך, ככל יצירה אחרת, נכתב על ידי בני אדם ושלא לאלוהים אין כל חלק בכתיבתו. לדבריהם, התנ"ך נפרש על פני כ-1,350 שנים, וכתבו אותו מאות סופרים שהשתייכו לחוגים חברתיים שונים.¹⁰⁸ בשלב מסוים, שארך בעצמו מאות שנים, נלקטה אסופת הסיפורים, עברה תהליך של עיבוד ולבסוף נערכה בסדר כרונולוגי לפי הנושא שבו היא עוסקת.

קרוב לוודאי שלצד הספרות שכבר הועלתה על הכתב, או היתה בשלבי כתיבה, הוסיפה הספרות שעברה בעל-פה להתגלגל במעלה